

GELİŞME Mİ EVRİMLEŞEMEYEN-KARMAŞIKLIK MI?

Bahattin Akşit*

Toplumsal değişme süreci içinde gelişmişlik ve az gelişmişlik sorununun incelenip tartışılması çağımızda büyük önem kazanmıştır. Biz bu sorunu, kuramsal bir çerçeve içinde, Türkiye açısından ve iki kasabada yapılmış bir araştırmanın sonuçlarına dayanarak tartışmak istiyoruz.

Onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllarda sanayi devriminin oluşup gerçekleşmesi ve toplumsal, iktisadi siyasal ve kültürel yapıda büyük ve kökten değişimlerin olmasına paralel olarak hem toplum ve değişme üzerine düşünen çoğalmış hem de toplumsal düşünce yavaş yavaş toplumsal bilimlere dönüşmüştür. Toplumsal değişmeye ilişkin olarak son iki-üç yüzyılda gelişen toplum bilimsel birikimi özetlemeye bile kalkışmak bu yazıyı gereksiz yere uzatacaktır. Onun için biz, toplumsal değişim kuramını bir yana bırakacağız.⁽¹⁾ Bunun yerine, tartışma ve çözümleme için önemli olan kavramlar üzerinde kısaca durmak ve toplumsal değişim üzerine olan bilgi birikiminden yararlanarak tartışma ve çözümlemeyi sürdürmek daha uygun olacaktır. Evrim, devrim "evrimleşemeyen-karmaşıklık", gelişmişlik, azgelişmişlik gibi kavramları açıklamak ve tanımlamaya çalışmak kavram karışıklığını önleyecek ve konunun anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

Toplumsal değişim üzerine kafa yoran düşünürler, toplumsal değişim ve gelişimin açıklanması ve anlaşılması için, birçok hipotezler ve kuramlar ortaya attılar. İnsan düşüncesinde ve biyolojide devrim yaratan Darwin'in evrim kuramı, toplumsal değişimin açıklanmasında da kullanılmak istendi, ve bu çaba toplumsal düşünüşe değişik biçimlerde değişik kuramlar halinde yansıdı. Kimi toplumsal kuramcılar, Darwin'in biyolojik evrim kuramını olduğu gibi toplumsal değişime uygulamaya kalktılar; kimisi bu biyolojik evrim kuramını biraz değiştirerek toplumdaki rol ve kuramların çeşitlenmesini ve bun-

* Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal İlimler Bölümü Öğretim Üyesi.

(1) Toplumsal değişim kuramlarına Türkçe kaynak olarak E. Kongar'ın (1972) kitabı gösterilebilir.

lar arasında bazılarının seçilmesini toplumsal evrimin temeli saydılar. Diğer bazıları da biyolojik evrim kuramını psikolojik seviyede aldılar ve toplumsal değişim hakkında pek birşey söyleyemediler.

Öte yandan olumlu bir biçimde Darwin'in biyolojik evrim kuramından esinlenerek toplumun "değişmezliği" düşüncesine karşı çıktı ve giderek toplumsal değişimin kendi içinde toplumsal kanunları olduğu kabul edilerek toplumsal değişimin ve insanlık tarihinin rastgele olaylar dizisi olmadığı düşüncesi yerleşti. Böylece ortaya çıkan genel sosyolojinin ve değişim sosyolojisinin temeli olan düşünce şuydu: nasıl ki Darwin evrim kanunlarını keşfederek biyolojik evrimin açıklanması ve anlaşılmasında büyük bir devrim yaptıysa, insanlık tarihinin ve toplumsal değişimin açıklanıp anlaşılması için de toplumsal evrimin kanunları öylece keşfedilmelidir. Sosyolojinin kurucuları olan Durkheim, Marx, Weber ve diğer düşünürler işte bunu yapmaya çalışmışlardır. Doğal olarak burada da çeşitli kuramlar ve kavramlar ortaya çıkmıştır. Kavram karışıklığını önlemek bakımından önemli olan, çeşitli kavramların, özellikle toplumsal evrimin bugün hangi anlamda kullanıldığını açık seçik anlamaktır.

Toplumsal evrim, toplumdaki teknolojinin, ilişkilerin, kurumların, ve değerlerin (niceliksel birikimler sonucu) farklılaşp, ihtisaslaşp örgütlenerek yavaş yavaş uzun devrede değişmesi ve büyümesidir. Bu değişme ve büyümelerin birikimi sonucu toplum, niteliksel ve kökten bir yapısal değişime uğramış hale gelerek yeni bir evrim aşamasına ulaşmış olur. Tarihte toplayıcı ve avcılıktan tarımsal üretime geçiş (Tarımsal Devrim) veya üretimde organik enerji kullanımından organik-olmayan enerji kullanımına geçiş (Sanayi Devrimi) böyle büyük ve kökten yapısal değişmelerin ve evrim aşamalarının ortaya çıktığının önemli örnekleridir.

Gelişmişlik-azgelişmişlik sorununun anlaşılması yönünden evrim (evolution) kavramından başka "evrimleşemeyen-karmaşıklık" (involution) kavramının da tartışmaya sokulması gerekmektedir. Evrimleşemeyen-karmaşıklık, toplumsal ilişkilerin, kurumların ve değerlerin farklılaşma, ihtisaslaşma örgütlenme veya kökten yapısal dönüşümlere uğramayarak kendi içinde çeşitlenip karmaşıklaşması olarak tanımlanabilir. Bu kavram toplumsal değişim ve gelişmişlik-azgelişmişlik yazınında (literatür) yeni yeni kullanılan bir kavramdır. "Evrimesemeyen-karmaşıklık"⁽¹⁾ deyimini iyi bir Türkçe sözcük bul-

(1) Involution'un Türkçe karşılığı olarak evrimleşemeyen-karmaşıklıktan başka **karmaşım, kısır-değişim, dönüşümsüz-karmaşıklık** gibi sözcükler de düşünülebilir.

nuncaya kadar 'involution' karşılığı olarak kullanılacaktır. Söz konusu kavram, gelişmişlik-azgelişmişlik sorununun daha iyi anlaşılması için Geertz (1968) tarafından kullanılmış ve geliştirilmiştir. Geertz, iki Endonezya kasabasını antropolojik ve sosyolojik açıdan araştırırken, Endonezya'nın geri kalmışlığını ve azgelişmişliğini anlamak ve açıklamak istemiş ve evrimleşemeyen-karmaşıklık kavramını bu yönde kullanmıştır. Geertz'in araştırmasını ve vardığı sonuçların hepsini burada özetliyecek değiliz. Fakat, evrimleşemeyen-karmaşıklık kavramının anlaşılması yönünden Japonya ve Endonezya karşılaştırmasından burada kısaca söz etmek yerinde olacaktır.

Japonya, onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllarda kapılarını sömürgeci etkilere kapamış, tarımsal artık-ürünü sanayileşmenin oluşması için şehiriere aktarmış ve belirli bir toplumsal-iktisadi evrimleşme içine girerek sanayi devrimini gerçekleştirmiştir. Öte yandan Endonezya, Hollanda sömürgeciliği tarafından ele geçirilmiş, tarımsal artık-ürün sanayileşme yönünde kullanılamamış, artan nüfus tarımda kalmış, tarımsal ilişkiler bir evrimleşme veya devrimleşme içine giremiyerek kendi içinde çeşitlenip giriftleşmiş fakat yeni bir aşamaya doğru gelişmemiş ve evrimleşemeyen-karmaşıklığa uğramıştır. Geertz'in bazı çözümlene ve yorumlarına katılmayabiliriz; fakat Java adasında yaptığı antropolojik araştırma, azgelişmişliği ortaya çıkaran evrimleşemeyen-karmaşıklık mekanizmalarının kolonyalizm, "ikili (dual) ekonomi" (işgücünün yoğun olduğu yerli tarımsal üretim ve sermayenin yoğun olduğu yabancı plantasyon üretimi ikiliği) durgunluk, nüfus artışı, sanayileşip şehirleşememe, gibi koşullar altında nasıl işlediğini açık olarak göstermiştir.

Bu yazıda da, gelişmişlik,azgelişmişlik sorununu Kırıkkale ve Keskinde topladığımız bilgileri kullanarak tartışırken bu kavramdan yararlanacağız. Burada bir evrimin mi yoksa evrimleşemeyen-karmaşıklığın mı ortaya çıktığını araştırmaya çalışacağız.

Tarihsel bir bakış açısı ve çerçeve geliştirmek için toplumların geliştiği evrim aşamalarına bir bütün olarak ve zaman içinde bakmak gerekir. Çağımızdaki gelişmişlik-azgelişmişlik sorununu anlamak için son iki-üç yüzyıl boyunca toplumların gelişmişler ve azgelişmişler olarak farklılaşmasını incelemek ve anlamak yararlıdır. Smith, Ricardo, Marx gibi siyasal iktisatçılar bu farklılaşmaya yol açan endüstriyel kapitalizmin Batı toplumlarında nasıl geliştiğini ve işlediğini incelemişlerdir. Son elli yılda ise Batı-dışı toplumların az gelişmişliği ve gelişme çabaları toplumsal bilimcilerin ilgisini çekmiş ve bu konuda düşünüp incelemeler yapanlar çoğalmıştır. Azgelişmiş-

liğin kökleri ve nedenleri üzerine yapılan inceleme ve araştırmalar göstermiştir ki, azgelişmişlik ve gelişmişlik birbirlerinden bağımsız süreçler değildir; Batı-dışı toplumların azgelişmişliği, büyük ölçüde Batı toplumlarında ortaya çıkan endüstriyel kapitalizmin ve onun Batılı olmayan toplumlarla olan ilişkilerinin tarz ve etkisi altında belirmiştir (Baran, 1957; Dobb, 1963; Jalee, 1968).

Bu durumda **Gelişmişlik**, bir toplumun kökten yapısal dönüşümlere uğrayarak sanayileşmesi, şehirleşmesi, yeni toplum düzenine uygun kurumların, insan ilişkilerinin ve değerlerin ortaya çıkması olarak tanımlanabilir.⁽¹⁾ Şimdi gelişmişliğin yukarıdaki gibi tanımlandığı durumda **Azgelişmişlik**, bir toplumun kökten yapısal değişikliklere uğramayarak sanayileşememesi, şehirleşememesi örgütlenememesi ve sanayileşmiş bir toplum düzenine uygun kurumların insan ilişkilerinin ve değerlerin tam olarak ortaya çıkamaması olarak tanımlanabilir. Görüldüğü gibi bu tanım gelişmişliğin olmadığı durumu belirten olumsuz bir tanımdır. Tarihsel olarak ve gerçekte de bu böyledir: Batı-dışı toplumların azgelişmişliği büyük ölçüde Batı toplumlarının gelişme süreçlerine bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Başka bir yönden, azgelişmişliği, sanayi öncesi feodal ve sanayi sonrası kapitalist ilişkilerin birarada bulunduğu, birbiri içine girdiği ve toplumun bütününe değiştirecek itici değişme güçleri (teknolojik gelişim, siyasal ve toplumsal örgütler gibi) olmadığı için evrimleşemeyen-karmaşık mekanizmalarının işlemeye başladığı bir durum olarak tanımlayabiliriz. Biz böyle bir durumu başka bir yerde azgelişmiş kapitalizm kavram çerçevesi içinde ele almıştık (Akşit, 1967; Akşit, 1971)

Bu kuramsal ve kavramsal açıklama ve tanımlamadan sonra gelişmişlik-azgelişmişlik sorununun Kırıkkale ve Keskin'de topladığımız veriler çerçevesinde tartışılmasına geçebiliriz.

Gelişmişlik-Azgelişmişlik Sorunu ve Kırıkkale - Keskin Verileri

a) Sanayideki Evrimleşemeyen-Karmaşıklik :

Gelişme-gelişememe sorununun yalnızca iki kasabada yapılmış bir araştırmaya dayanılarak tartışılmasına karşı çıkılabilir. Buna karşılık şu söylenebilir: Makro düzeydeki gelişme-gelişememe tartış-

(1) Gelişmişlik, gelişme veya kalkınmanın değişik ölçütlerle çeşitli tanımları yapılmıştır ve yapılabilir. Bu yazı açısından biz gelişmişliği makro-sosyolojik ve niteliksel bir biçimde tanımlıyoruz. Niceliksel ölçümler ve karşılaştırmalar yapmak için değişkenlerin somut göstergelere indirgenmesi ("operationalization") gerekir.

malarını somut araştırmalara dayanarak bir kez daha gözden geçirmek bu tartışmaları somut gerçeklere daha da yaklaştırmış olacaktır. Kaldı ki, Kırıkkale ve Keskin kasabalarında olagelen gelişme ve gelişememe süreçleri Türk toplumundaki süreçlerin birer yansıması veya örneğidir. Makro düzeyde olduğu gibi bu kasabalarda da önemli değişme ve gelişmeler ile gelişememe, azgelişmişlik ve evrimleşemeyen-karmaşıklık mekanizmaları birarada bulunmaktadır. Değişme ve gelişmenin mi yoksa azgelişmişlik ve evrimleşemeyen-karmaşıklık olgusunun mu baskın çıkacağı sorusu en iyi böyle somut bir çerçeve içinde gözlenerek cevaplandırılabilir.

1925'de 200 nüfuslu olan Kırık köyünün, 1968'de 70.000 nüfuslu Kırıkkale kasabası haline gelmesi, şimdiki Makine Kimya Endüstrisi fabrikalarının kurulması ve son elii yıldaki gelişmesinin sonucudur. Bu fabrikalar 1920'lerde askeri ihtiyaçlara cevap vermek için askeri fabrikalar olarak kurulmuşlardır. Pirinç, mermi, top-tüfek ve barut fabrikaları ve kuvvet merkezi 1920 ve 1930'larda yapıp işletmeye açılmışlardır. Bu fabrikaların kurulup büyümesine paralel olarak Kırıkkale'de işçi sayısı çoğalmış ve yakın kasabaların tüccarları gelip Kırıkkale'de yerleşmeye başlamışlardır. Fabrikalarla Kırık köyü arasında teşekkül eden kasaba çekirdeği (urban nucleus) hızla büyümüş ve Kırıkkale yalnızca fabrikalarda çalışan işçi ve memurların değil, çevre köylerin de ihtiyaçlarını karşılayan önemli bir merkez haline gelmiştir. İdari bakımdan da 1944'e kadar Keskin'e bağlı bir nahiye olan Kırıkkale, bu tarihte Keskin'den ayrılıp bir kaza merkezi durumuna gelmiştir. Bu şekilde 200 nüfuslu ve hiçbir işyeri ihtislaşması olmayan bir yerleşme bugün ağır metal sanayinin bulunduğu ve çevre köyleriyle ticari etkileşimi olan bir kent olmuştur.⁽¹⁾

Şunu hemen belirtmek gerekir ki, Türkiye'nin sanayileşme süreci içinde önemli bir yeri olan Kırıkkale fabrikalarının gelişmesi. Türkiye'de devletçilik uygulamasının sonucudur. Kırıkkale kasabasının bir şehirleşme süreci içine girip büyümesi ise Kırıkkale fabrikalarının kurulması ve gelişmesinin sonucudur. Türkiye'nin başka yerlerinde Kırıkkale fabrikalarına benzer devlet teşebbüsleri kurulmuş-

(1) 1967 ve 1968 yıllarında gelişmenin ve gelişmemenin kasabalar düzeyindeki işleyişini, mekanizmalarını ve süreçlerini bulup ortaya çıkarmak ve gelişmişlik-azgelişmişlik sorununu Türkiye açısından tartışmak amacıyla Ankara civarındaki Kırıkkale ve Keskin kasabalarında geniş bir araştırma yapılmıştır. Bu araştırma, E. Gürkan, F. Kardam, Ü. Nalbantoğlu, S. Tüzün ve yazar tarafından yürütülmüştür. Bu yazıda, bu araştırma sırasında toplanan verilerin ve elde edilen bulguların küçük bir kısmı kullanılacaktır. Yazarın (1971) master tezinde ve F. Kardam'ın (1971) master tezinde bu araştırmada toplanan veriler başka yönlerden ve daha geniş bir çerçeve içinde değerlendirilmiştir.

tur ve gelişmektedir. Fakat bu sanayi teşebbüsleri etkin bir sanayileşme süreci yaratarak azgelişmişlik çemberini veya evrimleşemeyen-karmaşıklık mekanizmalarını henüz kıramamışlardır.

1950 yılında Kırıkkale'deki askeri fabrikalar askeri olmayan Makina ve Kimya Endüstrisi (M.K.E.) Kurumu'na dönüştürülmüş ve böylece yurt içi piyasaya açılmıştır. M.K.E. Kurumu fabrikaları oldukça geniş olan harp malzemesi yapımı kapasitesi yanında, az gelişmiş-kapitalist küçük sanayinin ihtiyacı olan "kapital malları" da imal etmektedir. Bugünkü dünyamızda varılan sanayileşme ve teknolojik gelişim düzeyine göre çok küçük çapta olan bu kapital mallarının başında torna, freze, planya, matkap ve pres gibi atölye malzemesi gelmektedir. Dünyanın bugünkü sanayileşme düzeyindeki kapital malları hiyerarşisinin en alt basamaklarında bulunan bu atölye malzemesi, Türkiye'deki şehirlerin ve kasabaların sanayi çarşılarına yavaş yavaş girmiştir. Bu tamir ve yedek parça yapım makineleri, çoğunlukla gelişmiş Batı memleketlerinden ithal edilegelmekteydi; Kırıkkale fabrikaları Türkiye'de bu tip kapital mallarını imal edebilen ilk fabrikalardandır.

Küçük sanayinin kullandığı tamir ve yedek parça yapım makinelerinin yanı sıra başında Kırıkkale fabrikaları, çeşitli makine parçaları, küçük çapta fabrika tesisleri ve yardımcı tesisler (maden ocakları teçhizatı, mensucat makineleri, çay makineleri, zeytin yağı tesisleri gibi çeşitli yarı-mamul mallar (pirinç ve bakır takozlar, levhalar, saçlar, şeritler, çubuklar, borular, teller; çelik çubuklar ve parlak çekilmiş malzeme gibi); çeşitli patlayıcı maddeler (herçeşit dinamit, fitil, kapsül, havai fişekler, av malzemesi, v.b) ve evlerde ve pazarlamada kullanılan çeşitli tüketim malları (sayaçlar, ambalaj sandıkları, doğramalar, herçeşit kontraplaklar) imal etmekte ve piyasaya sürmektedir.

Türkiye'nin sanayileşme ve teknolojik gelişim düzeyinde gerekli olan küçük sanayi makinelerini, yarı-mamul ve mamul malları ve askeri malzeme imal eden Kırıkkale fabrikalarında 1968'de 12.000 civarında işçi çalışmaktaydı. 196'da imal edilen malların satış değeri 500 milyon TL'yi bulmuş⁽¹⁾ olduğu halde bu fabrikalar, gene de, sanayileşmenin daha çok ilkel bir basamağında bulunmakta ve büyük bir dönüşüm yaparak bölgedeki evrimleşemeyen-karmaşıklık mekanizmalarını henüz kıramadığı için bir bakıma kendisi de evrimleşe-

(1) Kırıkkale fabrikaları üstüne olan bütün bu bilgiler, yaptığımız mülakatlardan, Ticaret ve Sanayi Odalarının raporlarından ve Kırıkkale üzerine M. Yıldırım'ın (1966) yazdığı kitaptan derlenmiştir.

meyen-karmaşıklığa uğramaktadır. Fabrikalarda varolan üretim kapasitesinin ancak yüzde 50'sinin kullanılışı, siyasal nedenlerle işe alış (political patronage"), bürokratik katılık ve örgütsel dinamikliğin düşük oluşu bu durumun belirtileri olarak sayılabılır. Şunu da hemen belirtmek gerekir ki Kırıkkale fabrikalarının bu durumu, Türkiye'deki sanayi teşebbüslerinin parça-parça veya dağınık oluşu, yani bütünleşmiş, etken ve dinamik bir sanayileşme sürecinin henüz ortaya çıkmamış olmasıyla yakından ilgilidir.

Kırıkkale'de M.K.E. Kurumu fabrikalarının yanında özel küçük sanayi teşebbüsleri de bulunmaktadır. Tablo 1'den bu teşebbüslerin sayısı ve çeşitleri görülebilir.

TABLO 1 — KIRIKKALE VE KESKİN'DE SANAYİ, TİCARET VE HİZMETLERLE İLGİLİ İŞYERLERİ (1968)

İşyeri	Sayı	
	Kırıkkale	Keskin
Tornacı araçları yapım atölyesi	2	5
Tornacı ve yedek parça yapım atölyesi	8	0
Lastik kaplama atölyesi	3	0
Oto tamircisi ve parçacısı	32	1
Kaynakçı, demirci ve sobacı	36	22
Elektrikçi ve radyo tamircisi	28	2
Tenekeci ve gazocağı tamircisi	13	1
Bakırcı ve kalaycı	18	9
Tuğla ve kiremit "fabrikası"	2	0
Un ve kepek "fabrikası"	3	1
Şarap "fabrikası"	2	0
Manifaturacı ve tuhafiyeci tüccarlar	80	29
Mobilyacı ve halıcı tüccarlar	29	2
Bakkal	220	41
Tiftikçi ve pamukçu tüccarlar	0	4
"Buğdaycı" tüccarlar	0	19
Hizmetlerle ilgili diğer işyerleri	850	138
Toplam	1326	274

Küçük sanayideki çeşitlenmeyi göstermek için tabloda bu teşebbüsler ayrıntılarıyla verilmiştir. Tarım araçları yapım atölyesi, tornacı ve yedek parça yapım atölyesi, lastik kaplama atölyesi, oto tamircisi gibi küçük sanayi teşebbüsleri son 20 yılda ortaya çıkmış

ve gelişmişlerdir. 1950'lerin başlarında Kırıkkale fabrikalarında çalışan bazı işçiler bu fabrikalardan ayrılmışlar ve küçük tamir dükkanları açmışlardır. Oksijen kaynağı ve diğer küçük aletleri satın alarak işe başlayan bu girişimciler, yavaş yavaş torna, matkap, freze ve pres gibi makineler alarak tamir işini genişletmişler ve yedek parça, tarım araçları ve lastik kaplama yapan küçük sanayi atölyeleri haline gelmişlerdir. Traktör, kamyon ve otobüs gibi tarım ve ulaştırma araçlarını tamir eden ve bunlar için yedek parça yapan bu küçük sanayi atölyeleri, traktör, kamyon ve otobüs üretebilecek fabrikalar haline gelmesi olarak ele alırsak, Kırıkkale ve Keskin'deki küçük sanayi teşebbüslerinin bir evrimleşemeyen-karmaşıklık süreci içinde oldukları açıktır. Bilindiği gibi fabrika kurma ve Batı ülkelerindeki rakip dev şirketlerle rekabet edebilir durumda kitle üretimine geçme çok büyük sermaye yatırımı gerektiren bir iştir. Küçük sanayicilerle yaptığımız mülakatlardan açıkça ortaya çıktı ki, Kırıkkale ve Keskin'deki küçük sanayiciler bu büyük dönüşümü gerçekleştirebilecek durumda değildirler. Küçük sanayi atölyelerindeki sermaye birikim hızı, fabrika kurmayı teşvik eder duruma gelmemiştir. Ticari sermayenin tefecilik, borçlandırma, veresiye alışveriş gibi daha karlı görünen evrimleşemeyen-karmaşıklık mekanizmalarında bağlanmış olması, bu sermayenin küçük sanayideki sermayeye katılarak buradaki evrimleşemeyen-karmaşıklığı kırması da söz konusu değildir. Yani, sanayideki evrimleşemeyen-karmaşıklık, ticaret ve tarımdaki evrimleşemeyen-karmaşıklıktan etkilenmektedir. Öte yandan tarım ve ticaret kesimlerinin evrimleşemeyen-karmaşıklığa uğraması sanayileşmenin etken sürükleyici ve itici bir güç haline gelememesinin sonucudur. Kısacası, tarım, ticaret ve sanayi kesimlerinin herbirisindeki evrimleşemeyen-karmaşıklık diğerlerindeki ile etkileşim içindedir.

b) Tarımsal-Ticari Evrimleşemeyen Karmaşıklık :

Son yirmibeş yıl içinde Türkiye'de tarım sektörü belirli bir kapitalistleşme süreci içine girmiştir. Köyler dışarıya açılmış ve pazar için üretim yapmaya başlamışlardır. Karasapan ve diğer feodal üretim araçlarının yerini traktör, patoz ve mibzer gibi modern üretim araçları almıştır. Bütün bunların sonucu olarak köyün toplumsal-iktisadi yapısı değişmektedir. Toprakların bazı ellerden çıkıp başka bazı ellerde toplanması, yani toprak kutuplaşması durumu ortaya çıkmaktadır. Köyün toplumsal tabakalaşmasında ve sınıf yapısında önemli değişiklikler oluşmakta, köydeki nüfus artmakta ve hareketlenmektedir. Şehirlere göç yabancı memleketlere işçi olarak gitme bu değişmelerin ve hareketliliğin somut belirtileridir.

Yukarıda belirttiğimiz değişme ve gelişmeler birbirine bağlıdır ve değişik bölgelerde değişik hızlarla ve değişik örüntülerle (pat-tern) oluşmaktadır. Kırıkkale-Keskin bölgesinde de bütün bu de-ğişiklikler ve gelişmeler olmakta ve de hızlı olarak gelişmektedir. Ge-lişmişlik-azgeleşmişlik sorununun tartışılması açısından önemli olan, bu değişme ve gelişmelerin sanayileşme süreci ile ilişkisinin niteli-ğidir. Tarım sektörü sanayi sektörüyle bütünleşip gelişme veya kal-kınmaya katkıda mı bulunmaktadır, yoksa ticaret sektörü ile bütün-leşip tarımsal-ticari bir evrimleşemeyen-karmaşıklık içine mi gir-mektedir? Öyle görünüyor ki bu muhtemel süreçlerin her ikisi de olmaktadır ve hangi alternatifin hakim olacağını anlamak bakımın-dan evrimleşemeyen-karmaşıklık mekanizmalarından bazılarını ya-kından bakmak gerekmektedir.

Daha önce de belirtildiği gibi evrimleşemeyen-karmaşıklık top-lumun değişik düzeylerinde ve kesimlerinde ortaya çıkabilir: de-ğişmenin bir çıkmaza girerek kendi içinde karmaşıklaşması insan ilişki-lerinde, kurumlarda, kültürde, ekonominin değişik sektörlerinde ve bu sektörler arası ilişkilerde ortaya çıkabilir. Toplumun değişik dü-zey ve kesimlerinde gözlenebilecek olan bu oluşumu burada şimdi tarım ve ticaret sektörleri arasındaki sanayileşmeye yönelmeyen ilişkiler düzeyinde inceleyeceğiz. Bu iki sektör arasındaki ilişkilerde ortaya çıkan gelişmeyi ve değişmeyi engelleyici veya kısırlaştırıcı mekanizmalara da **tarımsal-ticari evrimleşemeyen-karmaşıklık** adını vereceğiz.

Tarım ve ticaret arasında ortaya çıkan evrimleşemeyen-karma-şıklık mekanizmalarından en belirgin ve en yaygın olanı tefecilik ve aracılık ilişkileridir. Tarihi çok eski olan, dini kitaplarda ve eski se-yahatnamelerde sık sık bahsi geçen tefecilik ve aracılık, günümüz-de, gelişme-gelişememe sorununa ilişkin olarak yeni bir önem ka-zanmıştır. Kara sapanla tarım yapıldığı dönemlerde tefecilerin ve aracılardan el atabileceği tarımsal ürün oldukça kısıtlıydı. Tarı-ma modern teknolojinin girmesi ve pazar için üretimin yapılmaya başlanması köydeki toprak dağılımı ve sınıf yapısının değişmeye doğru gitmesiyle birlikte artan tarımsal ürünün denetlenmesi ve ta-rım-dışına aktarılması sorunu ortaya çıkmıştır. Tüccarlar, ağa-tüccarlar⁽¹⁾ ve kreditorler, tefeciler ve aracılar olarak bu artan tarımsal ürünün denetlenmesini ve tarım-dışına aktarılmasını üstlerine almış

(1) Ağa-tüccar, köyde büyük toprak sahibi olup, kasabada da ticaretle uğraşan kimsedir.

lardır. Böylece tarımsal artık-ürün, ticarete daha çok aktarılmaya başlanmış ve ticaret sermayesi birikimi hızlanmıştır.

Şunu hemen belirtmek gerekir ki bu ne yalnızca Türkiye'ye özgü bir oluşum veya bir sürçedir; ne de kaçınılmaz olarak evrimleşemeyen-karmaşıklığa doğru gider. Nitekim, sanayileşen Avrupa toplumlarında, kreditor-borçlu ilişkisi yani tefecilik yoluyla ticaret sermayesinin birikmesi iki önemli ve kökten değişime yol açmıştır: Birinci olarak toprak kutuplaşmasını hızlandırmış, bir yandan tarımsal kapitalistleri ve öte yandan topraksız köylüleri yaratmıştır. Bu topraksız köylüler şehirlere göç ederek sanayi işçilerini oluşturmuşlardır. İkinci olarak, tarımdan ticarete aktarılan sermaye sanayiye yatırılmış ve sanayileşmeyi hızlandırmıştır. Başka bir deyişle, Batı toplumlarında tefecilik, kreditor-borçlu ilişkisi ve ticaret sermayesinin birikimi diğer süreçler ve mekanizmalar feodal sınıf yapısını çözüp kapitalist sınıf yapısına geçişte önemli rol oynamışlardır. Bu bilinen klasik bir oluşumdur.

Bizim yeni olarak sorduğumuz soru şudur: sanayileşen Batı toplumlarında kökten değişim süreçleri olan kreditor-borçlu, tefecilik ve aracılık ilişkileri az gelişmiş bir toplumda gelişmeyi engelleyici ve evrimleşemeyen-karmaşıklığı doğuran süreçler haline gelebilirler mi?

Kırıkkale ve Keskin kasabalarında yürüttüğümüz araştırmada, kreditor-borçlu, tefecilik, ve aracılık ilişkilerini ve ticaret sermayesinin birikimini yakından inceleyip anlamaya çalıştık. Kasabalarda ve köylerde hemen herkes "veresiye alış-veriş", "tefecilik", "kuvvet verme"⁽¹⁾, "buğdaycılık" ve bunun gibi kreditor-borçlu ilişkilerinden söz ediyordu. Özellikle, Keskin'de tüccar-köylü ve ağa tüccar-köylü ilişkisi alabildiğine gelişmiş ve küçük topraklı ve orta topraklı köylüleri son yirmi yıldır tüccara ve ağa-tüccara aşırı borçlu duruma getirmiştir. Köylüler. "Bütün topraklarımız satılsa bile şu kasabadaki 4 tefeci-tüccara olan borcumuzu ödeyemeyiz." diyorlardı. Kırıkkale'de ise tüccar-köylü ilişkisinin yanında göze çarpan diğer ilişki tüccar-işçi ilişkisiydi. Keskin'deki köylüler gibi, Kırıkkale'deki işçiler veresiye alış-verişin ve borçlanmanın kırılması zor kısır döngüsünden şikayet ediyorlardı.

Tablo 1'de görülen manifaturacı ve tuhafiyeciler, mobilyacı ve halıcılar, bakkallar, tiftikçi ve pamukçular ve "buğdaycılar" bu sözü geçen kreditor-borçlu veya tefecilik ilişkisine giren tüccarlardır. Bu

(1) "Kuvvet verme" bir çeşit tefeciliktir. Tefecilikten ayrıldığı noktayı aşağıda açıklamaktayım.

tüccarların toplam sayısı Kırıkkale'de 329 toplam işyerlerinin % 25'i), Keskin'de ise 95 (toplam işyerlerinin %35'i) dir.

Kasaba merkezlerinde yürüttüğümüz anket sonuçlarına göre yukarda adı geçen tüccarlar ile veresiye alışveriş edenlerin yani tüccar ile kreditor-borçlu ilişkisine girenlerin yüzdesinin oldukça yüksek olduğu görülmüştür. (Her iki kasaba için de %58 civarı). Köylerde ise bu yüzde çok daha yüksektir. Yalnız, şunu hemen belirtmek gerekir ki tüccar, veresiye alışveriş ilişkisini herkesle kurmak istemez. Kasaba merkezlerinde tüccarla veresiye alışveriş veya kreditor-borçlu ilişkisine girecek olanlar ne ekonomik olarak bağımsız durumda olan sanayiciler, serbest meslek sahipleri ve yüksek memurlardır; ne de borcunu ödeyemeyecek kadar yoksul olan işsizler ve süresiz ara işlerinde çalışan ara-işçileridir. Tefeci tüccarların veresiye alışveriş ilişkisini kurdukları meslek grupları sanayi işçileri, zanaatkarlar ve küçük esnaf gibi küçük ve orta gelirli kişilerdir. Köylerde ise kreditor-borçlu ilişkisi, tefeci-tüccarla küçük ve orta topraklı köylüler arasında kurulmaktadır. Büyük topraklılar kredi ihtiyaçlarını bağımsız olarak kendileri temin edebildiklerinden, topraksızlar da borçlarını ödeyemeyeceklerinden kreditor-borçlu ilişkisine girmektedirler.

Kreditor-borçlu ve tefecilik ilişkilerinin Kırıkkale ve Keskin bölgesinde çok yaygın olduğunu belirttikten sonra "veresiye alışveriş", "kuvvet verme" ve "buğdaycılık" gibi tefecilik çeşitlerini kısaca açıklamak iyi olacaktır.

"Veresiye alışveriş", Kıray'ın Ereğli'de gözlediği klasik tüccar-köylü ilişkisindeki durumun bir benzeridir. Onun için burada tekrarlamayı gereksiz buluyoruz.⁽¹⁾

(1) Geleneksel tarımsal toplumdaki modern-sanayi toplumuna geçiş sırasındaki Türkiye'de kreditor-borçlu veya tüccar-köylü ilişkisini Ereğli'de sosyolojik açıdan ilk defa gözleyip toplum yapısındaki tampon durumunu açıkça ortaya koyan M. Kıray'dır. Kıray, Ereğli'deki tüccarlarla çevredeki küçük üretici köylülerin ilişkilerini incelemiş ve bunun basit bir ticari alışveriş ilişkisinden farklı olduğunu görmüştür. Bir kere, küçük-üretici köylülerle tüccar arasındaki ticari ilişki, tarımdan ticarete artık-ürün aktarılmasına yolaçmaktadır; çünkü tüccar köylüye sattığı malları borçla vermekte ve kendisi fiyatları çok yüksek olarak saptamaktadır. Köylüler tüccara olan birikmiş borçlarını tarımsal ürünlerle ödemekte ve bu ürünlerin fiyatları yine tüccar tarafından çok düşük olarak saptanmaktadır. Böyle bir kreditor-borçlu ilişkisinin ticaret sermayesini artıracığı açıktır. Tüccar-köylü ilişkisi yalnızca bundan ibaret olsa idi çok uzun süreli bir ilişki olmayabilirdi. Tüccar bunu bildiği için başka fonksiyonları da üstlenmektedir. Tüccar köylüler ile mahkemeler, hastahaneler, bankalar, partiler ve kaymakamlık gibi kurumlar arasındaki aracılık rolünü de

“**Kuvvet verme**” tefeciliğin bir diğer çeşididir. Tefeci-tüccar krediye ihtiyacı olan küçük üreticiye istediği parayı-toprağını tüccara ipotek etmek karşılığında-yüksek faizle vermekte ve küçük üretici kendi toprağında kiracı durumuna düşmektedir. Küçük üretici, borcunu ödeyemediği durumda (ki bu çoğunlukla böyle oluyor) toprak tefeci tüccara geçmektedir.

“**Buğdaycılık**”, çok dindar olan ve faizi günah sayan tüccarların bulunduğu tefecilik usulüdür. Diyelim ki, bir kimsenin 5.000 TL’ye ihtiyacı var. Bu kimse bir tefeci-tüccara gider ve 10.000 TL. değerinde ondan buğday alır, tüccara borçlanır sonra bu 10.000 TL. değerindeki buğdayı tüccara almış ve tefeci-tüccara 10.000 TL. borçlanmıştır. 10.000 TL’i ödeme vakti gelince bu işlem tekrarlanır (yani borç iki misline çıkmış olur) ve borçlanmanın kısır döngüsü büyüyerek borçluyu tefecilik ağı içine alır.⁽¹⁾

Kreditör-borçlu veya tefecilik ilişkilerinin bu kadar yoğunlaşmasını ve karmaşıklaşmasını biz evrimleşemeyen-karmaşıklık mekanizmalarına önemli bir örnek olarak nitelendiriyoruz. Burada, söz konusu olan bir tarımsal ticari evrişemeyen-karmaşıklık. Avrupa’da kökten bir toplumsal değişim olan sanayi devriminde önemli bir mekanizma olan kreditör-borçlu ilişkisinin Türkiye’de evrişemeyen-karmaşıklık haline gelmesinin nedenleri şunlar olabilir: Bir kere, tefeciliğin kaynağı örgütlü kredinin azlığı ve aşırı dengesiz dağılımıdır. İkinci olarak, Türkiye’de ticari kapitalin sanayiye yatırılmaması ve bir sanayi devriminin gerçekleşmemiş olması, borçlanan veya toprağını kaybeden küçük-üretici köylüyü sanayi işçisi olmaktan alıkoymaktadır. Bu durum, borçlanan küçük üreticilerin ve topraksız köylülerin gittikçe karmaşıklaşan tarımsal-ticari ilişkiler içine itilmelerine yol açmaktadır. Tarımdan tamamen kopan topraksız köylüler ise büyük şehirlerdeki gecekondu bölgelerine göç etmekte ve yavaş ge-

üstüne almakta ve böylece köylülerin kendisine olan bağıni kuvvetlendirmektedir. Feodal dönemin ağa-köylü ilişkilerini andıran bu tüccar-köylü ilişkisi kapitalizme doğru gelişen bir toplum çerçevesi içinde tampon kurum olarak ortaya çıkmaktadır. Kıray, geçiş döneminin özelliği olan bu tampon kurum ve ilişkilerin gelişmeyi önleyebileceğini de belirtmektedir. (Kıray, 1964; Kıray 1968: 87-102)

- (1) Bunlar bizim Kırıkkale’de ve Keskin’de gözlediğimiz tefecilik çeşitleridir. Türkiye’nin diğer bölgelerinde bizim anlattığımızı benzer tefecilik mekanizmaları olduğu gibi daha başka çeşitleri de vardır. “Alivre tefecilik”, “rehin karşılığı tefecilik”, “mal tefeciliği”, “hatır tefeciliği”, “toprak tefeciliği”, “iskondo yoluyla tefecilik”, “hayvan tefeciliği” ve “emek tefeciliği” gibi tefecilik çeşitleri Türkiye’de yaygın bir şekilde görülmektedir (Toplum, 1972).

İşlen örgütlü sanayide iş bulamadıkları için üretici olmaya ticaret ve hizmet kesimlerindeki karmaşıklaşmış ara işlere girmektedirler.

Bütün bunlar, evrimleşemeyen-karmaşıklik süreçlerini, mekanizmalarını veya ilişkilerini doğurmakta ve beslemektedir. Öte yandan, gelişmemişlikten çıkan bu evrimleşemeyen-karmaşıklik mekanizmaları ve bu karmaşıklikta çıkarı olan gruplar, zümreler, tabakalar ve sınıflar gelişmeyi engellemekte ve yavaşlatmaktadır.

SONUÇ :

Türk toplum ve ekonomisinin Kırıkkale ve Keskin kasabaları düzeyindeki işleyişi, evrimleşme ve evrimleşemeyen-karmaşıklik kavramları açısından ve bu kasabalarda toplanan bazı verilere dayanılarak gözden geçirilmiştir. Sanayi kesiminin evrimleşemeyen-karmaşıkliğe uğramasının söz konusu olduğu ve bunun en açık olarak küçük sanayideki çeşitlenme, karmaşıklaşma ve bir üst aşamaya gelişmemede ortaya çıktığı görülmüştür. Öte yandan, tarıma modern teknolojinin girdiği ve kapitalistleşme sonucu artan artık-ürünün tarımsal-ticari evrimleşemeyen-karmaşıklik mekanizmaları içinde tutulduğu ve sanayiye aktarılamadığı saptanmıştır. Bu durum sanayideki gelişmeleri kösteklemektedir. Öbür yandan, bu kasabalar düzeyinde ve toplumun bütünü içinde bu evrimleşemeyen-karmaşıklik mekanizmalarının yanında evrimleşme ve gelişme mekanizmalarının da ortaya çıktığı gözden kaçmamaktadır.

Bu gözlemler bizi bu iki kasaba ve toplumun bütünü hakkında şu soruları sormaya itmektedir. Bu iki kasabada gözlemlediğimiz ve diğer kasaba ve şehirlerde de yaygın olduğunu bildiğimiz tamir ve yedek parça yapım atölyeleri büyük bir dönüşüm yaparak fabrikalar haline gelebilecekler midir? Yani, bu küçük sanayi teşebbüsleri küçük sanayilikten kurtulup etkin bir sanayileşmeye katkıda bulunabilecekler midir? Bu küçük sanayi teşebbüsleri, tamir ve yedek parçacılıktan büyük çaplı üretime doğru bir gelişme gösterecekler, gelişmiş ülkelerdeki dev sanayi şirketleriyle rekabet edebilecekler midir? Yoksa, bu küçük sanayiciler, gelişmiş ülkelerin dev sanayi şirketleriyle montaj sanayi yoluyla bütünleşerek onların bir parçası haline mi geleceklerdir? Tarımsal-ticari evrimleşemeyen-karmaşıklik mekanizmaları genişlemeye ve yayılmaya devam mı edecektir? Yoksa, bu evrimleşemeyen-karmaşıklik mekanizmaları içinde kalan grup ve zümrelerle (Yani tüccar, tefeci-tüccar, ağa-tüccar, büyük toprak sahibi) sanayi sermayesi çevreleri arasında bir çatışma çıkıp

tarımsal-ticarî evrimleşemeyen-karmaşıklık mekanizmaları kırılacak mıdır? Son olarak şu sorulabilir: Türkiye'deki toplumsal, iktisadi ve siyasal krizler, azgelişmişlik ve evrimleşemeyen-karmaşıklık mekanizmalarının yarattığı müzmin hastalık belirtileri midir? Yoksa, oluşturma sürecindeki sanayi devriminin ve onunla birlikte gelen kökten yapısal dönüşümlerin doğum sancıları mıdır? Bunları zaman gösterecektir.

K A Y N A K L A R

- Akşit, B. **Türkiye’de Azgelişmiş Kapitalizmi ve Köylere Girişi**, Ankara: O.D.T.Ü. Öğrenci Birliği Yayınları, 1967.
- “Two Turkish Towns: A Study of Social Change, Class Structure, Commercial involution and Industrial Underdevelopment”. Unpublished Master’s Thesis, Department of Sociology, University of Chicago, 1971.
- Baran, P. **The Political Economy of Growth**. New York: Monthly Review Press, 1957.
- Dobb, M. **Studies in the Development of Capitalism**. New York: International Publishers, 1947.
- **Economic Growth and Underdeveloped Countries** London Lawrence and Wishard, 1963.
- Geertz, C. **Agricultural Involution**. Los Angeles and Berkeley: University of California Press, 1968.
- Jalee, P **The Pillage of Third World**. New York: Monthly Review Press, 1968.
- Gardam, F. “Social Stratification and Class Structure in Two Turkish Towns”. Unpublished Master’s Thesis Institute of Population Studies, Hacettepe University, 1971.
- Kıray, M. **Ereğli: Ağır Sanayiden önce bir Sahil Kasabası**. Ankara: D.P.T. Yayınları, 1964.
- “Values, Social Stratification and Development”, **Journal of Social Issues**, XXIV (No. 2, 1968), 87-102.
- Kongar, E. **Toplumsal Değişme**. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972.
- Toplum Dergisi, “Aracılık ve Tefecilik”. **Toplum**. Cilt 1, (Sayı 20, 1972), 20-21.
- Yıldırım, M. **Tarihte Kırıkkale**. Ankara: Öğretmenler Matbaası, 1966.

ABSTRACT

Development or Involution?

The study on which this article is based was conducted by myself and our colleagues during 1967 and 1968 in two Turkish towns in Central Anatolia. Our purpose in studying Kirikkale, an industrial-commercial town with a population of approximately 70.000 and Keskin, an agricultural-commercial town with a population of 8.000 was to utilize a conceptual model of underdevelopment in research on the actual workings of the mechanisms and forces of underdevelopment and/or development in these two towns in particular and Turkey in general.

It is beyond the scope of this article to present the analysis of all the data collected through various techniques during the research. Therefore, in this article an attempt has been made to discuss only the findings of this research in relation to the question of development and/or underdevelopment of Turkey. Developmental changes such as establishment of factories, emergence of small industrial shops, and introduction of modern technology into agriculture as well as "involutionary" mechanisms and processes such as debtor-creditor and usury relationships, accumulation of commercial capital and its investment in non-industrial areas etc., were discussed. A special emphasis was placed on the explanation of the concept of involution in contrast to evolution and revolution. This seemed necessary because it is a telling concept in the literature on social change and also because radical structural changes such as industrialization, urbanization, etc., can only be achieved by breaking through the mechanism of agricultural-commercial involution and other vicious circles of underdevelopment.